

FARKAS ZOLTÁN

A BIZÁNCI SZÓNOK: MICHAÉL PSELLOS*

Egy epigramma (*poem*. 86 Westerink), egy szentéletrajz (*Vita Auxentii*) és a kortörténet (*Chronographia*) néhány szemelvényének elemzésével a tanulmány azt mutatja be, hogy a szónoki képzés során oktatott beszédgyakorlatok (összehasonlítás, jellemábrázolás, leírás) hogyan jelennek meg a bizánci szónok, Michaél Psellos irodalmi műveiben, akinek történetírását különösen a korban fokozatosan átalakuló műfajban, a kortörténetben alkalmazott jellemrajzok teszik egyedivé.

Kulcsszavak: Michaél Psellos, progymnasmata, ekphrasis, synkrisis, éthopoia, *Vita Auxentii*, *Chronographia*

Konstantinápolyban történt az eset valamikor a tizenegyedik században, hogy a császári udvar a Hippodromosba vonult át a palotából; a menet élén Zóé császárné, mellette a húga, Theodóra, mögöttük pedig a császár szeretője lépdelt. Az udvar és a császárváros népe ekkor vehette először szemügyre a szépséges Máriát. A kaukázusi szépség láttán egy udvaronc azt susogta maga elé, a kellő hangerővel: /u'ne.me.sis/. A nő szódtlanul vonult tova, csak a szertartás után kérette magához az emberét, s kérdezte meg tőle, hogy mit mondott. Mindenki, aki jelen volt és hallotta a magyarázatot, bólogatott, a hízelgő pedig még valami pazar ajándékot is kapott.¹

Az udvari ember szárnyas szavai nyilván sokakban idézték fel a híres jelenetet, melyben a trójai vénnek azt mondták, amikor meglátták a hókarú szép Helenét asszonyi terméből a bástya felé közeledni, hogy

οὐ νέμεσις Τρῶας καὶ εὐκνήμιδας Ἀχαιοῦς
τοιγῶδ' ἀμφὶ γυναικὶ πολὺν χρόνον ἄλγεα πάσχειν·
αἰνῶς ἀθανάτησι θεῆς εἰς ὧπα ἔοικεν.²

A versek magyarázatában az udvaronc gyaníthatóan nem tért ki azonban az idézet folytatására, arra a két sorra, hogy

ἀλλὰ καὶ ὧς τοίη περ ἑοῦς ἐν νηυσὶ νεέσθω,
μηδ' ἡμῖν τεκέεσσιν ὅπισσιν πῆμα λίποιτο.³

* A tanulmány az NKFIH NN 124539 sz. „Társadalmi kontextus a szövegkritika tükrében: Bizáncon innen és túl” című pályázat támogatásával készült.

¹ Psell. *Chron.* 6, 61 = I, 306 Impellizzeri.

² Hom. *Il.* III, 156–158.

³ Hom. *Il.* III, 159–160.

A találó történetből azt lehetne gondolni, s gondolták is sokan, hogy a művelt bizánciak szinte szóról szóra ismerték Homérost.⁴ Mások ennél óvatosabban fogalmaztak;⁵ én úgy mondanám, hogy voltak az eposznak olyan részletei, melyek ismerete a műveltség fokmérője volt – még Bizáncban is. Ezeket a hosszabb-rövidebb idézeteket a görögök a grammatikusok és a rétorok iskoláiban, a szónoki képzés során tanulták meg, ezért előbb a bizánci szónoki műveltségről szólok dióhéjban, majd kissé bővebben a *par excellence* bizánci szónokról, Michaél Psellosról, végül a szónok néhány művének szónokiasságáról és az általa alkalmazott szónoki fogásokról.

Akik ezt megengedhették maguknak, szónoki tanulmányaikat a késő ókorban összeállított tankönyvekkel kezdték.⁶ Az egyik legnépszerűbb összeállítás Aphthonios rövid tankönyve volt, amely tizennégy szövegtípust, azaz beszédgyakorlatot különít el. Az egyes gyakorlatok meghatározása és ismertetése után mintabeszédek is vannak. A jellemrajz meghatározása például ez: Az ἠθοποιία egy megadott személy jellemének utánzása.⁷ Az ismertetés szerint a jellemrajzot világos, tömör, erőteljes és közvetlen stílusban kell kidolgozni, amelyben nincs alakzat és szokatlan elrendezés, részekre pedig a három idő – jelen, múlt és jövő – tagolja. Aphthonios a jellemrajz különböző alfajait mintabeszédek címei alapján magyarázza, például: „Mit mondhatna Hekabé Trója bukásakor?” Vagy: „Mit mondhatna Achilleus a halott Patroklos mellett a háborút mérlegelve?”⁸ A jellemábrázolás tulajdonképpen egyszemélyes szerepjáték, melyben a szónok egy másik személy helyébe képzelettel magát, és annak gondolkodásmódja és a megadott határhelyzetben kialakult érzelmi állapota szerint beszél, így „utánozva”, jelenítve meg az adott személy jellemét. Aphthonios tankönyvében a jellemrajzra kidolgozott mintabeszéd címe: „Mit mondhatna Niobé gyermekei halálakor?”⁹

Voltak más tankönyvek is; némelyikben más sorrendben következnek egymásra a gyakorlatok, esetleg kissé különböznek vagy teljesen hiányoznak a meghatározások és leírások, és a mintabeszédek is lehetnek mások.¹⁰ A tizenkettedik században például újszerű, korszerű és népszerű beszédgyűjteményt adott közre Niképhorosz Basilakész

⁴ N. H. Baynes: The Hellenistic Civilization and East Rome. In: *Byzantine Studies and Other Essays*. London (1955) 1–23 (kül. 22 sk.).

⁵ H. Hunger: On the Imitation (Μίμνησις) of Antiquity in Byzantine Literature. *DOP* 23–24 (1969–1970) 15–38 (kül. 29 sk.).

⁶ M. Whitby: Rhetorical Questions. In: *A Companion to Byzantium*. Ed. L. James. Chichester (2010) 239–250 (kül. 241–244: „An Education in Rhetoric”).

⁷ Aphthon. *Progymn.* XI (ethopoiia) = 34, 2–3 Rabe.

⁸ Aphthon. *Progymn.* XI (ethopoiia) = 35, 1–14 Rabe.

⁹ G. A. Kennedy: *Progymnasmata. Greek Textbooks of Prose Composition and Rhetoric*. Leiden – Boston (2003) 115–117.

¹⁰ R. J. Penella (ed.): *Rhetorical Exercises from Late Antiquity. A Translation of Choricius of Gaza's Preliminary Talks and Declamations*. Cambridge (2009) kül. 1–32 és 261–302; Kapitánffy I.: Chorikios und die Hetäre Phryne. *AAntHung* 35 (1994) 159–166; Kapitánffy I.: Chorikios „Spártai ifjú” című declamatiója. *Ant-Tan* 39 (1995) 115–121. Más jellegű tankönyv Psellos tankölteménye a szónoklattanról: Könczöl M.: Michaél Psellos *Rétorikája*. *AntTan* 55 (2011) 167–179.

szónoklattanár.¹¹ Ez az „új rétorika” – akár tudták ezt akkoriban, akár nem – a hatodik században virágzó gázai iskola hagyományát elevenítette fel.¹² Basilakésnál ugyanis keresztény témájú beszédek is vannak, köztük tartalmukban és szerkezetükben megújított jellemrajzok is. Egy cím például a keresztény jellemrajzra: „Mit mondhatna a Szűzanya, miután Krisztus borrá változtatta a vizet a kánai menyegzőn?” A keresztény és görög (értsd: pogány) elemek még keveredhetnek is, mint például abban a jellemrajzban, amelynek címe: „Mit mondhatna Hadés, miután Lázár feltámadt a negyedik napon?”¹³

Lázár feltámasztásának az evangéliumból ismert történetét így alakíthatjuk át elbeszéléssé: Amikor Jézus Betániához ért, elment Lázár sírjához. Miután szavára elvették a zárókövet, imádkozott, majd így szólt: Lázár, jöjj ki! Lázár kijött, lába és keze pólyába tekerve, arca kendővel befedve. Jézus pedig azért tette ezt, hogy higgyenek. A szónoki elbeszélésnek mind a hat eleme – cselekvő, cselekvés, idő, hely, mód, ok – bele van foglalva ebbe a rövid átdolgozásba.

A keresztény teológia és liturgia fontos eleme Lázár feltámasztása, de a történet fontos tárgya volt a bizánci művészetnek is, úgy a képzőművészetnek, mint az irodalomnak. Konstantinápoly egyik legjelentősebb templomában, a Szent Apostolok templomában is volt például egy mozaik, amely Lázár feltámasztását ábrázolta. Azt, hogy pontosan mit ábrázolt a mozaik, nem tudjuk, mert a templommal együtt a mozaik is elpusztult, ránk csak leírása maradt irodalmi emlékekben. Ennek a mozaiknak az egyik legkorábbi (tizedik századi), versbe szedett leírásában szerepel a következő mondat: „A sírba fektetett Lázár, aki már négy napja rothadt és bomlott, akinek teste teljesen elváltozott, akit mindenütt beleptek a sebek és a férgek, aki ki volt terítve, Krisztus életre hívó szavának parancsára a sírből gazella módjára kiszökkenve és a halandó életbe újból visszatérve megmenekült a romlástól.”¹⁴

Ugyanennek a mozaiknak egy Palaiologos-kori, vagyis az „új rétorika” megjelenése utáni leírása teljesen másképp hangzik: „A legistenibb hangon szólította meg azt, aki már nem volt képes hallani [...]: Lázár, jöjj ki! Hadés pedig remegve, amilyen gyorsan csak tudta, szabadon engedte a lelket, melyet oly mohón nyelt el. Lázár lelke újra belép a testbe, a holttest felkel a sírből, mintha ágyból kelne fel. [...] A test fel van puffadva, meg sem lehet közelíteni, mert az elpusztult és rothadó testben már megindult a bomlás.

¹¹ W. Hörandner: *Der Prosarhythmus in der rhetorischen Literatur der Byzantiner*. Wien (1981) 91–111; A. Garzya (ed.): *Nicephorus Basilaca. Orationes et epistolae*. Leipzig 1984 (= 1998); J. Beneker – C. A. Gibson: *The Rhetorical Exercises of Nikephoros Basilakes. Progymnasmata from Twelfth-Century Byzantium*. Cambridge, Mass. – London (2016). Az *éthopoiia* klasszikus (mitológiai) témáinak a 12. századi irodalmi kérdésekre reflektáló feldolgozásáról: A. Kotłowska: *Love and Theatre in the Works of Nikephoros Basilakes*. *Studia Ceranea* 9 (2019) 543–574 (kül. 547–554).

¹² J.-L. Fournet: *Une éthopée de Caïn dans le Codex des Visions de la Fondation Bodmer*. *ZPE* 92 (1992) 253–266.

¹³ A *rhétór és clericus* számára bonyolult kérdéskörrel: A. Pizzone: *Anonymity, Dispossession and Reappropriation in the Prolog of Nikephoros Basilakēs*. In: Idem (ed.): *The Author in Middle Byzantine Literature. Modes, Functions, and Identities*. Berlin – Boston (2014) 225–243.

¹⁴ E. Legrand: *Description des oeuvres d'art et de l'église des saints apôtres de Constantinople*. *REG* 9 (1896) 61: 834–843.

[...] A tanítványok nem tudják elviselni a sírból és Lázárból áradó bűzt: befogják orrukat. Szeretnék kíváncsian megbámulni a feltámasztottat, de a belőle áradó bűz miatt elfordítják tekintetüket. Szeretnék ajkukkal és nyelvükkel dicsérni azt, aki feltámasztotta, de köpenyükbe kell takarniuk szájukat. Azt kívánják, minél messzebb lennének ettől a helytől.”¹⁵

A Lázár feltámasztásáról szóló szövegek – a most idézett két részlet és több más szöveg – állítólag azt bizonyítják, hogy a tizedik és tizenharmadik század között a bizánci szépirodalom fokozatosan személyessé és naturalisztikussá válik.¹⁶ Ez a kétségkívül érdekes, de nem feltétlenül helyes feltevés a Komnénos- és Palaiologos-kori irodalom kutatásának egyik sarokpontja, noha a halotti gyolcsban gazellaként szökellő Lázár és a sziklasírnál ájuldozó tanítványok nem annyira a bizánci naturalizmus, mint inkább a szónoki beszédgyakorlatok markáns vonásokkal megrajzolt alakjai. A két idézett részlet pedig a legegyszerűbben az evangéliumból ismert történet szónoki leírásá váló átalakításaként értelmezhető. A szónoki leírás legfőbb ismérve ugyanis a tankönyvek szerint éppen az, hogy a tárgyat *érzékletesen* tárja a hallgatóság elé.

A szónoki képzés során a beszéd alapelemeinek begyakorlása után a diákok a klasszikus szónokok műveit olvasták mesterségbeli tudásukat gyarapítandó. Az athéni Démosthenész és Aischinész és az antiochiai Libanios beszédei voltak a legolvasottabb kötelezők.¹⁷ Az iskolában olvasott szónokok névsora időnként változott, olykor még bizánci szónokokkal is bővült. A klasszikus görög szónokok beszédeinek elmélyült tanulmányozása nemcsak a szónoki fogások, hanem az attikai nyelvhasználat elsajátítását is szolgálta. A diákok az olvasással párhuzamosan saját beszédeküket is alkottak, leginkább jellemrajzokat és törvényszéki beszédeküket. A szónoki tanulmányokat az elméletírók művei zárták, Hermogenész, Menandros és Dionysios Halikarnasseus művei.¹⁸

A szónoki képzésről szóló művelődéstörténeti forrásaink – szentéletrajzok, irodalmi levelek, Psellos művei, Nikolaos Mesarités leírása,¹⁹ Palaiologos-kori tankönyvek – gyakran említik, hogy a szónoklattanár nem kapja meg járandóságát, a diákok pedig nem készülnek az órákra. Psellos panaszkodik, hogy míg ő éjjelente az órákra készül és könyvet szinte csak azért olvas, hogy minél többet nyújthasson tanítványainak, azok el sem jönnek az órára, vagy ha mégis, ott pihenik ki éjszakai fáradalmaikat.²⁰ Nikolaos

¹⁵ G. Downey: Nikolaos Mesarites: Description of the Church of the Holy Apostles at Constantinople. Greek Text Edited with Translation, Commentary and Introduction. *TAPhS* n.s. 47 (1957) 907 sk.: 26, 2–8.

¹⁶ A. P. Kazhdan – A. W. Epstein: *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*. Berkeley – Los Angeles – London (1985) 210–230; 263–266.

¹⁷ R. Cribiore: *The School of Libanius in Late Antique Antioche*. Princeton (2007).

¹⁸ A. P. Kazhdan – R. Browning: s. v. Education. In: *ODB*. Oxford 1991; R. Browning: Teachers. In: *The Byzantines*. Ed. G. Cavallo. Chicago – London (1992) 95–116 (kül. 96–102); E. Jeffreys: Rhetoric in Byzantium. In: *A Companion to Greek Rhetoric*. Ed. I. Worthington. Oxford (2007) 166–184.

¹⁹ Downey: *i. m.* (15. j.) 7, 1–11, 3; 42, 1–9 Downey.

²⁰ Psell. *or.* 24, 22–32 Littlewood. Forrásaink gyakran túlságosan kedvező képet vetítenek az óvatlan kutató elé; példa erre: V. Ježek: Education as a Unifying and „Uplifting” Force in Byzantium. *Philothéos* 7 (2007) 291–304.

Mesaritéstől csak egyetlen, ám annál fontosabb mondatot emelek ki: a diákok képzésük magasabb fokán gondolathálókat szövögetnek, mondja, az írottak értelmét talányokká alakítják át, mást mondván nyelvükkel, mást rejtve szívükben.²¹ Magyarul: a szónoki képzés nemcsak olvasni és beszélni tanít, hanem egy sajátos – szónoki – gondolkodásmódra is nevel. Ez a gondolkodásmód a már kortársai által is a legnagyobb bizánci szónoknak tartott Michaél Psellosnál is gyakorta tetten érhető.

Psellos életműve igencsak tekintélyes: teológiai és filozófiai értekezések, ötszáznál több levél,²² sok és sokféle beszéd, számos tanköltemény, tankönyv és egy kortörténet, melyben tizennégy bizánci császár uralmát, mintegy száz év történetét (976–1075) írta meg II. Basileiosztól VII. Mihályig.²³ A császárok közül egyet lemondattott, egyet trónra emelt, egyet trónra nevelt.²⁴ Beszédeit és leveleit mellőzve most egy epigramma, egy életrajz és a kortörténet szónoki elemeit vizsgálom.

Psellos nem volt költő, de képzett szónokként ügyesen verselt, amit ez a verse is bizonyít:

„Szörnyű a sértés. És ha még barátod sért,
szolgához illő. És ha még sunyítva mar,
vadakhoz illő. És ha még a csacska nőd,
daimón a házban. És ha még döntőbíró,
ezerszeres kín. És ha áldozatvivő...
Hallgass meg, ó Krisztus, s te tégy ítéletet.”²⁵

A hatsoros epigramma *de iniuria illata* személy elleni támadás, a megtámadott nevének említése nélkül. A tizenkét szótagos sorokban a lábak többnyire iambusok. Erről a szótagszámláló tizenkettesről egy tankölteményében Psellos gyermeki egyszerűséggel azt

²¹ Downey: *i. m.* (15. j.) 8, 3 Downey.

²² Psellos irodalmi tematikájú irodalmi leveleinek tartalmi és stilisztikai újításairól: D. A. Černoglazov: *Laus epistolae acceptae*. *VV* 69 (94) (2008) 174–186.

²³ Psellos életéről és műveiről: E. Kriaras: Psellos. In: *RE Suppl.* XI (1968) 1124–1182; J. Schamp: *Michèle Psellos à la fin du 20e siècle: état des éditions*. *AC* 66 (1997) 353–369; P. Moore: *Iter Psellianum. A Detailed Listing of Manuscript Sources for All Works Attributed to Michael Psellos, Including a Comprehensive Bibliography*. (Subsidia Mediaevalia 26) Toronto (2005); A. Karpozilos: *Βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ καὶ χρονογράφοι. Τόμος Γ'* (11ος–12ος αἰ.) Athénai (2009) 59–185. Az elmúlt években intenzív kutatás tárgya lett a szerző élet-rajza, tulajdonképpen a régóta ismert kevés adatot próbálják újraértékelni, értelmezni, társadalmi és irodalomtörténeti kontextusba helyezni A. Kaldellis, F. Lauritzen, J.-C. Riedinger *et alii*. *A corpus Psellianum* kiadástörténetének újabb mérföldkövei: S. Papaioannou (ed.): *Michael Psellus: Epistulae I–II*. Berlin – Boston (2019) és D. R. Reinsch (ed.): *Michaelis Pselli Chronographia*. Berlin (2014). Kétnyelvű kiadás (az első teljes) német fordítással: D. R. Reinsch – L. H. Reinsch-Werner: *Michael Psellos: Leben der byzantinischen Kaiser (976–1075). Chronographia*. Berlin – München – Boston (2015).

²⁴ M. Jeffreys: Psellos and 'his' Emperors: Fact, Fiction and Genre. In: *History as Literature in Byzantium: Papers from the Fortieth Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham, April 2007*. Ed. R. Macrides. Aldershot (2010) 73–91.

²⁵ Psell. poem. 86 Westerink (cf. Greg. Naz. *poem.* 1, 2, 23 = PG 37, 790 A 1–7).

mondja: a sornak hat lába legyen, mint a méhnek, szótagja meg annyi, ahány állatöv van; a második és negyedik legyen iambus, a hatodik, ha lehet, szintén, a többi lehet spondeus is.²⁶ Az iskolás szabályokhoz többnyire Psellos is tartja magát versezeteiben.²⁷

Az epigrammában az azonos felütésű, párhuzamos mondatok teszik lehetővé a kihagyásos sűrítést és fokozást. Ez a fokozás adja a vers vázát, amire már korábbról is van bizánci példánk. Egy Kassiának tulajdonított epigrammában a fokozás a gonosz melléknév fokozására épül. Minthogy a versben négy fokozat van, feszültség támad az olvasóban, vajon mi jöhet még a felsőfok után – egy *hapax legomenon* természetesen: „Gonoszok az örmények címek nélkül is. Gonoszabbak lesznek méltóságra jutva. Ha megtollasodnak, a leggonoszabbak. Dúsgazdagon méltóságra jutva a leggonoszabb gonoszok mindenkihez.”²⁸ A fokozás okozta feszültség Psellos epigrammájában az elhallgatással csúcsosodik ki: ha pap bánt, nincs mit mondani, csak az égi bíró segíthet.

A vers nem is annyira a szónoki kidolgozottsága miatt érdekes – minden bizánci epigramma egy-egy miniatűr szónoklat –, hanem inkább egy új szereplő, a fecsegő asszony feltűnése miatt, aki Psellosnál a társas kapcsolatok rendjében magasabb fokra került a barátnál.²⁹ Ez sokat elárul a korabeli bizánci társadalomról és az udvari viszonyokról. A vers kiadója az epigramma fecsegő asszonyát a *Politica* egy ismert helyével hozta összefüggésbe,³⁰ ahol azonban nem az asszonyról (értsd: feleségről) van szó, hiszen Aristotelész általánosságban utal a női nemre, mely történetesen fecsegő. Inkább a görög színpadról vagy a szónokiskolák bemutató beszédeiből lép elénk a versben a *dai-món synoikos*, aki állandó duruzsolásával pokollá teszi a férfi életét.³¹

Gonosz megszállta nőkkel a szent embereknek is meggyűlhetett a bajuk, például Auxentiosnak is, ha hihetünk a szent egyik életrajzát megíró Psellosnak.³² Van erről az életrajzról egy érdekes, ám aligha tartható feltevés, az tudniillik, hogy a szent alakjában Psellos a maga képmását rajzolta volna meg.³³ A feltevés mellett felhozott érvek és párhuzamok engem nem győztek meg, arról nem is beszélve, hogy a feltett írói magatartás mennyire idegen ettől a műfajtól.

²⁶ Psell. poem. 14 Westerink.

²⁷ L. Sarriu: Ritmo, metro, poesia e stile. Alcune considerazioni sul dodecasillabo di Michele Psello. MEG 6 (2006) 171–197.

²⁸ C. A. Trypanis: *Medieval and Modern Greek Poetry*. Oxford (1951) 43; K. Krumbacher: *Kasia*. (SBAW) München (1897) 336 sk.

²⁹ Az idealizált φίλια-ról Psellos irodalmi leveleiben és az irodalmi előképekről: E. Papaioannou: Michael Psellos on Friendship and Love: Erotic Discourse in Eleventh-Century Constantinople. *Early Medieval Europe* 19 (2011) 43–61.

³⁰ A. Garzya: Versi e un opuscolo inediti di Michele Psello. *Quaderni di 'Le parole e le Idee'* IV. Napoli (1966) 7–28 (p. 24 in apparatu ad locum: cf. Arist. *pol.* 1277b 23).

³¹ Farkas Z.: Epigrammata Pselli. *AAntHung.* 50 (2010) 97–102. Psellos-epigrammák magyarul: *Ant-Tan* 55 (2011) 147–149.

³² E. A. Fisher (ed.): *Michaelis Pselli orationes hagiographicae*. Stuttgart – Leipzig (1994) 6–94.

³³ A. P. Kazhdan: Hagiographical Notes 3. An Attempt at Hagio-Autobiography. The Pseudo-Life of „Saint” Psellus? *Byz* 53 (1983) 546–556.

Íme, egy rétorizált részlet a pselloi szentéletrajzból – mutatványként: „A fölé tornyosuló kettős hullámot látva a nagy kormányos isteni kikötők felé vette útját. Chalkédón mellett elhaladva – ez a város hajdan fényes volt és híres, ma viszont arra vágyik, bárcsak ne tűnne porosabbnak a legporosabbnál –, ezen tehát túlhajózva, közvetlenül a város határában fekvő hegyre ment föl, amely hajdan a legkevésbé sem érdemesült nagy névre, ma viszont eme férfiú erénye miatt felmagasztosult, csodálják és Auxentios hegyének mondják. Fölmenvén hát a hegyre, egy sziklán, a Hegyesen, melyet talán az alakja miatt neveznek így, lábát megvetette, szívét pedig Istennek ajánlotta.”³⁴

Auxentios az ötödik században fényes katonai pályáról letérve lett aszkéta. A csodák és gyógyítások rövid idő alatt ismertté tették nevét, a császár még a chalkédóni zsinatra is leparancsolta magányából. A szemelvény első mondatában tornyosuló kettős hullám a Krisztus természetéről vallott ortodox és monofizita álláspont, a nagy kormányos pedig természetesen maga Auxentios. Képes beszéd ez a javából, már első olvasásra is látszik, anélkül, hogy tudnánk: a zsinatról menekülő szent nem hajón, hanem gyalog ment a hegyre, remetesége új palotájába. A kép – a viharos tengerről kikötőbe tartó hajó – Psellos kedves képe, történeti művében is gyakran feltűnik.³⁵ A zavaros időkben hatalomra jutókról mondja többször, hogy elérték a császári kikötőt, azaz a palotát és a trónt, magyarul: révbe értek. (Tudnivaló itt, hogy a palotanegyednek saját kikötője volt, ahonnan gyalog lehetett felsétálni a nagypalotába.) Amikor tehát a szónok arról beszél, hogy a nagy kormányos isteni kikötőbe ért, és felment a hegyre, ezzel kimondatlanul is azt mondja, hogy elérte királyi székét.³⁶

Chalkédón sivárságának említése fontos hivatkozási pontja a fenti feltevésnek.³⁷ Itt azonban nem arról van szó, hogy Psellos, aki első nagyobb politikai bukása után az Olympos-hegyen lett szerzetes Bithyniában, a monostorba vezető útja során – az isteni kikötők felé kormányozva hajóját – Auxentios hegyét is felkereste volna, majd ennek emlékét felidézve emlegetné fel a város siralmas állapotát. A kiszólás oka sokkal egyszerűbb: a szónoknak a mondatot továbbgördítő ellentétpárokhoz van szüksége a városra: Chalkédón régen és most, a hegy régen és most, a város és a hegy most.

³⁴ Psell. *vita Aux.* A 378–390 Fisher.

³⁵ H. Hunger: *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*. München (1978) I: 380 n. 258. A tenger (és a kocsi/hajtó) metaforáról: E. McCartney: The Use of Metaphor in Michael Psellos' *Chronographia*. In: *Byzantine Narrative. Papers in Honour of Roger Scott*. Eds. J. Burke et al. Melbourne 2006. 84–91. A. R. Littlewood: Imagery in the *Chronographia* of Michael Psellos. In: *Reading Michael Psellos*. Eds. Ch. Barber – D. Jenkins. Leiden – Boston (2006) 13–56 (kül. 28–31: hajó, tenger és tengeri vihar).

³⁶ A hegy szerepéről az Auxentios-hagyományban: E. A. Fisher: Michael Psellos in a Hagiographical Landscape. *The Life of St. Auxentios and the Encomion of Symeon the Metaphrast*. In: Barber – Jenkins: *i. m.* (35. j.) 57–71 (kül. 61–69); a tanulmány egy korábbi változatában a pselloi életrajz *hagyományos* vonásairól és helyéről az Auxentios-életrajzok között: E. A. Fisher: Michael Psellos on the Rhetoric of Hagiography and the *Life of St. Auxentius*. *BMGs* 17 (1993) 43–55.

³⁷ Kazhdan: *i. m.* (33. j.) 551.

A szónoki beszédgyakorlatok egyik legismertebb és Bizáncban is legkedveltebb fajtája a leírás (*ekphrasis*).³⁸ Embereket és tárgyakat lehet leírni, korokat és helyeket, állatokat és növényeket. A magányba vonult Auxentios Psellos így írja le: a hirtelen reá bukkanó pásztorok „elámultak, mert nem gabonán élő emberhez, hanem vadállathoz volt hasonló. Haja és szakálla hosszúra nőtt, arcának nagyobb része kezítükrökből visszatükrözött képhez volt hasonló. Testének más részét is szőrzet borította, és sötét volt a bőre, a tűző nap cserzette és barnította.”³⁹ Nincs viszont ebben a szentéletrajzban tájleírás, noha ez nagyon kedvelt tárgy volt, különösen az irodalmi levélben, magánál Pseliosnál is, aki költői erejű leírást ad a szerzetesi közösségnek – a szent karnak – otthont adó bithyniai Olympos-hegyről.⁴⁰ Alkalom itt is volna számára egy hegy, Auxentios uralkodói palotájának leírására, de a műfajok határvidékein barangoló szónok ezúttal nem élt ezzel a lehetőséggel – valószínűleg sohasem járt ott.

Az *ekphrasis* különösen szép és tanulságos példája VII. Mihály császár kisfiának idealizált leírása Psellos történeti művében. A csecsemő „arca tökéletes körre van kikerekítve, szeme sötétkék, nagy és nyugalommal teljes, szemöldökei teljes szabályos vonalak, az orr tövénél kissé széthajlanak s a halánték felé szelíden íveltek. Orrcimpái eltűnőek, orra tövénél kissé nyerges, s vége felé keselyű-jelleget mutat. Fején napként tündöklöklik a haj. Ajka keskeny és tekintete édes, angyalokénál édesebb, s olyan lélekre vall, amely se nem ernyed, se nem felajzott, hanem szelíd és isteni erő tartja ébren.” (Moravcsik Gyula fordítása)⁴¹

A személyleírás során a fejtől kell lefelé haladni, ajánlják a szónoklattani kézikönyvek. Lánya gyászbeszédében Psellos még VII. Mihály császár kisfiánál is érzékletesebben eleveníti föl a szeretett leány alakját, sorra véve fejét, arcát, szemöldökét, szemét, szemhéját, orrát, orrcimpáit, száját, ajkait, fogait, arcszínét, nyakát és haját, majd kevésbé részletesen kezeit, ujjait, keblét, derekát és csípőjét, térdeit, lábait, végül bokáját.⁴²

Tulajdonképpen Psellos kortörténete, a *Chronographia* is leírással kezdődik: II. Basileios és öccse, VIII. Kónstantinos császár kettős portréjával, ahol a szónok-törté-

³⁸ R. Webb: *Ekphrasis. Imagination and Persuasion in Ancient Rhetorical Theory*. Aldershot (2009); Mészáros T.: Egy bizánci *ekphrasis*. *AntTan* 55 (2011) 150–152.

³⁹ Psell. *vita Aux.* A 428–433 Fisher.

⁴⁰ K. N. Sathas: *Mesaióniké Bibliothéké*. IV. Athénai – Paris (1874) 442, 13 – 443, 27. F. Lauritzen: Stetatos' Paradise in Psellos' Ekphrasis on Mt. Olympos. *VV* 70 (2011) 139–151.

⁴¹ Psell. *Chron.* 7 c 12 = II, 376 skk. Impellizzeri. A fordítás: *EPHK* 59 (1935) 133 sk.; a kisfiú édesapja, VII. (Dukas) Mihály császár leírása ugyanott 126; tanulmányában Moravcsik Gy. amellett érvel, hogy a *corona Graeca* két feliratos zománcképe ezt a két császárt: az apát és fiát, a csecsemőkorú Kónstantinos társzászárát ábrázolja.

⁴² K. N. Sathas: *Mesaióniké Bibliothéké*. V. Venetia – Paris (1876) 68, 26–72, 17; P. Agapitos: Public and Private Death in Psellos: Maria Skleraina and Styliane Psellaina. *BZ* 101 (2008) 555–608; A. Kaldellis: *Mothers and Sons, Fathers and Daughters. The Byzantine Family of Michael Psellos*. Notre Dame (2006), az *epitaphios* angol fordítása: 111 skk.

netíró nemcsak leírja, hanem össze is hasonlítja a fivéreket.⁴³ A két alapelemet (*ekphrasis, synkrisis*) másutt is összekapcsolja, így például VIII. Kónstantinos császár lányai, Zóé és Theodóra leírásakor: „Zóé gyors gondolkodású volt, de lassú beszédű. Theodóra éppen ellenkezőleg: kívánságait lassanként tárta csak föl, de ha egyszer belekezdett, ki-válóan és élénken tudott beszélni. [...] Az egyik tékozló volt, és az aranypornak valóságos tengerét herdálta el napra nap, a másik minden kiadott aranystatért számon tartott, nem lévén olyan forrása, ahonnan vég nélkül meríthetett volna, s valahogy jobban is tudott uralkodni magán. [...] A nővérek nemcsak jellemükben, de megjelenésükben is különböztek. Az idősebbiknek teltebb alakja volt, s nem volt nagyon magas. Nagy szemei mélyen ültek dús szemöldöke alatt, orra sasorr volt, [...] haja szőke, teste mindenütt vakítóan fehér. [...] Theodóra magasabb volt és vékonyabb, arca nem volt szép, [...] de mint már mondtam, gyorsabban beszélt és mozgott nővérénél; összességében nem volt csúf, inkább bájos, mosolyra és csevegésre mindig kész.”⁴⁴

A leírás és összehasonlítás⁴⁵ megszokott építőelemei a görög történetírásnak, így Psellos művében is helyénvaló mindkettő. Ez a kortörténet azonban nemcsak a hagyományos elemeket használja a történetírók kelléktárából, hanem merész újításokat is alkalmaz.⁴⁶ Hivatkozik persze a történetírói közhelyekre, a tárgyilagosságra és a történeti igazságra, ápolja a görög irodalmi nyelvet, törekszik a folyamatos történetre: előszó nélkül csatlakozik történetíró elődjéhez.⁴⁷ Szembeszökő újítása viszont, hogy tárgya nem valamely háború, hanem az udvar élete. Psellos szerint ugyanis a palotában dőlnek el a dolgok, nem a harc mezején. Így azonban le kellett mondania a nagyszabású csataképekről és azokról a buzdító beszédekről is, melyeket a hadvezérek állítólag a csata előtt szoktak elmondani.

Saját kora történetét Psellos hanyatlásnak látja és láttatja, a birodalom hanyatlását pedig rossz császárok rossz döntéseire vezeti vissza.⁴⁸ Isteni gondviselésről vagy elkerülhetetlen végzetről alig-alig esik szó, a történelem menetét emberek, a hatalom birtokosai szabják meg. Ezek az emberek – a trónon ülők és a körülöttük állók – nem szentek, de nem is ördögök. Jellemzésük árnyalt, s jellemük változhat is, mert könnyen változó

⁴³ Psell. *Chron.* 1, 2 = I, 8 skk. Impellizzeri; G. J. Johnson: Constantine VIII and Michael Psellos. Rhetoric, Reality, and the Decline of Byzantium, A.D. 1025–28. *BS / EB* 9 (1982) 220–232; R.-J. Lilie: Fiktive Realität. Basileios II. und Konstantinos VIII. in der „Chronographia“ des Michael Psellos. In: *Theatron. Rhetorische Kultur in Spätantike und Mittelalter. Rhetorical Culture in Late Antiquity and the Middle Ages*. Ed. M. Grünbart. Berlin – New York (2007) 211–222.

⁴⁴ Psell. *Chron.* 6, 4, 6 = I, 248 skk. Impellizzeri.

⁴⁵ Psellos két irodalmi *synkrisise* magyarul: Adorjáni Zs.: Michaél Psellos: 1. Euripidész és Geórgiosz Piszidész 2. Héliodórosz és Achilleusz Tatios *synkrisise*. *AntTan* 55 (2011) 153–162.

⁴⁶ J. Hussey: Michael Psellus, the Byzantine Historian. *Speculum* 10 (1935) 81–90; A. Kaldellis: *The Argument of Psellos' Chronographia*. Leiden – Boston – Köln (1999).

⁴⁷ A. Markopoulos: From Narrative Historiography to Historical Biography. New Trends in Byzantine Historical Writing in the 10th–11th Centuries. *BZ* 102 (2009) 697–715 (kül. 710–712).

⁴⁸ F. Lauritzen: *The Depiction of Character in the Chronographia of Michael Psellos*. Turnhout (2013) 55–78 és 143–166.

lény az ember – mondja.⁴⁹ A jellem változása általában, bár nem kizárólag, a jellem rosszabbá válása, aminek többnyire valami betegség, testi nyavalya az oka. A tüneteket és kórismét az orvosi szaknyelvben is jártas szónok-történetíró könyörtelen pontossággal írja le.⁵⁰

Psellos történetírása, mint mondják, előzmények nélküli mestermű, megszületése a kifinomult városi környezettel és az író különleges tehetségével magyarázható.⁵¹ Ez igaz ugyan, de kiegészítésre szorul: fontos tényező például a korabeli értelmiségi (és irodalmi) körök közötti vetélkedés is. Psellos tehetsége pedig abban rejlik a történetírás terén, hogy a szónoki eszközöket nem a megszokott módon használja fel a kortörténetben.

A történelem szeszélye, hogy Zóé és Theodóra, a Makedón-ház utolsó két sarja éppen Psellos fénykorában jutott fontos szerephez az uralom törvényes örökítésében. Az viszont már Psellos érdeme, hogy a szónokiskolában megtanult fogásokkal ábrázolta jellemüket, s általában a jellemeket művében. Amikor például arról ír, hogy Zóét időlegesen megfosztották hatalmától és zárdába akarták kényszeríteni, a történetébe belefoglal egy jellemábrázolást,⁵² melynek tankönyvekbe illő címe az lehetne: „Mit mondhatna Zóé, amikor elhagyni kényszerül a császári palotát?”⁵³ A szónoki előgyakorlatok női jellemei többnyire a görög mitológia vagy a klasszikus irodalom ismert nőalakjai: Hekabé, Niobé, Médeia, Andromaché. Mellettük csak szószátyár vagy zsörtölődő asszonyok, pénzsóvár kéjnök vagy éppen jó útra tért örömlányok szerepelnek az iskolai beszédgyakorlatokban. Ezeket a női jellemeket a szónoklattan elméletírói vitték be a szónokiskolába. A jellemrajz begyakorlásakor ugyanis nemcsak a jellemek, hanem az érzelmek bemutatását is be kellett gyakorolni, amire kiválóan alkalmas volt a női jellemek feltárása és bemutatása, mert a nők, így mondja az egyik szaktekintély, valahogy gyöngébbek az érzelmek terén.⁵⁴ Psellos nőalakjai finom vonásokkal megrajzolt alakok, kitűnő portrék.

A történetíró t fenyegető legnagyobb veszély a pártosság. Különösen igaz ez Psellosra, aki a császár bizalmasaként sok dicsőítő beszédet mondott IX. Kónsztantinosz Monomachosra. A kortörténet megírásakor a császár, kinek uralmáról Psellos hosszasan beszél, már régóta halott volt. A történetírótól elvárt tárgyilagosság a szónokot elvi

⁴⁹ Psell. *Chron.* 7 b 5 = II, 324 Impellizzeri.

⁵⁰ Psell. *Chron.* 3, 24–25 = I, 106 skk. Impellizzeri. S. Efthymiades: Michael Psellos and the Death of Romanos III (*Chronographia* III 26). A Failed Bath of Regeneration and a Non-Ascent from Hades. In: *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur*. Hrsgg. L. M. Hoffmann – A. Monchizadeh. Wiesbaden (2005) 255–265; a dolgozat írója *ironice* összeköti a császár halálát a kereszteselési szertartással, majd ezt az összekapcsolást Psellosnak tulajdonítaná.

⁵¹ C. Mango: *Byzantium. The Empire of the New Rome*. London (1998=1980). 245.

⁵² O. Schissel: Die Ethopoeie der Zoe bei Michael Psellus. *BZ* 27 (1927) 271–275.

⁵³ Zóé mint irodalmi alak elemzése teljesen más összefüggésben: I. Polemis: Michael Psellos the Novelist: Some Notes on the Story of the Empress Zoe. In: *Myriobyblos. Essays on Byzantine Literature and Culture*. Boston – Berlin – Munich (2015) 285–293.

⁵⁴ Theon *prog.* 6, 94, 31 sk. Spengel. R. Hawley: Female Characterization in Greek Declamation. In: *Ethics and Rhetoric. Classical Essays for D. Russel on his Seventy-Fifth Birthday*. Eds. D. Innes – H. Hine – Chr. Pelling. Oxford (1995) 255–267 (kül. 258).

állásfoglalásra is készítette.⁵⁵ A történetírót, mondja, nem befolyásolhatja, hogy milyen volt a kapcsolata a császárral, de azt elismeri, hogy a dicsérő szónok hízeleg. Az ugyanis, aki dicsér, egyetlen jó tulajdonságot nagyítson fel; ha a dicsérendőnek nincsen jó tulajdonsága, a szónok a rosszat mutassa jónak. A történetíró viszont nemcsak a jót, hanem a rosszat is meg kell hogy örökítse.⁵⁶ Psellos erre mindenestre törekedett: dicsőítő beszédei eszményi uralkodója a kortörténetben gyarló és esendő ember.

A *Chronographia* sajátos vonása, hogy Psellos a történet szinte minden lapján megjelenik: itt tanít, ott tárgyal, emitt tanácskozik, amott szemlélődik.⁵⁷ Van ebben öngigazolási szándék, s van persze hiúság is, különösen ott, ahol a műveltségéről beszél.⁵⁸ Leginkább azonban mégiscsak a szónok szerepe ez, melyet a beszélő és tárgya közötti szoros kapcsolat indokolhat.⁵⁹ Egy emlékbeszédében például hosszan beszél önmagáról, majd azt mondja: nem tehetek róla, időről időre vissza kell térnem önmagamra.⁶⁰ Mind a művet, mind a szerzőt, Psellót a kortörténet azon sorai jellemzik legjobban, ahol Theodóra császárnő szürke eminenciásáról beszél, ezeket mondván: „A legtöbb kibíratatlannak találták. Nem volt sem udvarias, sem nyájas, [...] a beszélgetést, ha tudta, elkerülte, s ha valaki nem tért azonnal a tárgyra, [...] morgott és kijött a sodrából. [...] Nem is ment a közelébe senki, csak ha rákényszerült. Magam csodálom ugyan az ilyen határozott természetet, ám úgy vélem, inkább való a túlvilágra, mint erre. A szenvedéllyel és gyönyörrel szembeni érzéketlenség [...] szerfölött dicséretes, de itt a földön az életnek politikusabbnak kell lennie, és jobban kell alkalmazkodnia a körülményekhez.”⁶¹

Ha pedig valaki azt találná gondolni, hogy az utolsó mondat cinikus sziporka, írónia vagy maró gúny, akkor véleményem szerint eltévedt a szövegben, rossz úton jár és vissza kellene térnie az elejére, hogy újraolvasva megértse, mit is mond a humor mérhetetlen komolyságával a bizánci szónok, aki történeti munkájában is a filozófiával akarta ötvözni a retorikát.⁶²

⁵⁵ Ch. Chamberlain: The Theory and Practice of Panegyric in Michael Psellus. The Tension between History and Rhetoric. *Byz* 56 (1986) 16–27.

⁵⁶ Psell. *Chron.* 6, 22–26 = I, 266 skk. Impellizzeri. B. P. MacCarthy: Literary Reminiscences in Psellus's *Chronographia*. *Byz* 15 (1940–1941) 296–299 (297 sk.).

⁵⁷ E. Pietsch-Braounou: The *Chronographia* of Michael Psellos. History of Emperors, Autobiography and Apology. *Bysantinska Sällskapet. Bulletin* 32 (2005) 23–33; E. Pietsch: *Die Chronographia des Michael Psellos. Kaisergeschichte, Autobiographie und Apologie*. Wiesbaden (2005) küll. 66–97.

⁵⁸ Psell. *Chron.* 6, 36–46 = I, 282–294 Impellizzeri. K. Metzler: Pagane Bildung im christlichen Byzanz. Basileios von Kaisareia, Michael Psellos und Theodoros Metochites. In: Grünbart: *i. m.* (43. j.) 287–303 [Karin Metzler annak idején a PPKE vendégelőadójaként a piliscsabai campuson is előadta és magyarázta ennek a tanulmánynak egy korábbi változatát.]

⁵⁹ S. Papaioannou: Byzantine Mirrors: Self-Reflection in Medieval Greek Writing. *DOP* 64 (2010) 1–21; S. Papaioannou: *Michael Psellos. Rhetoric and Authorship in Byzantium*. Cambridge – New York (2013) 131–165.

⁶⁰ Sathas: *i. m.* (40. j.) 430, 22–26.

⁶¹ Psell. *Chron.* 6 a 7 = II, 158 skk. Impellizzeri. E. de Vries van der Velden: Les amitiés dangereuses: Psellos et Léon Paraspondylos. *BSI* 60 (1999) 315–350.

⁶² Lásd E. Braounou-Pietsch: Der Brief des Michael Psellos an den Geblendeten Romanos Diogenes. Ein Fall von Zynismus und Sarkasmus? *Graeco-Latina Brunensia* 15 (2010) 25–41; F. Lauritzen: The Mixed Life of Plato's *Philebus* in Psellos' *Chronographia* (6a. 8). *ZRVI* 50 (2013) 399–409; E. Braounou: On the Issue of Irony in Michael Psellos' *Encomium on Michael Keroularios*. *SJBMGS* 1 (2015) 9–23.

SUMMARY

Analysing an epigram (*poem*. 86 Westerink) and passages from the *Life of St Auxentius* and *Chronographia* the paper focuses on how the rhetorical exercises (comparison, personification, description) used in the course of oratorical studies appear in the literary works of the Byzantine writer, Michael Psellus. It is the device of characterization applied in the gradually developing genre of *historia* what makes Psellus' *opus magnum*, an account of contemporary Byzantine history, truly unique.

Keywords: Michael Psellus, progymnasmata, ekphrasis, synkrisis, êthopoeia, *Vita Auxentii*, *Chronographia*

FARKAS ZOLTÁN

Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK

Medievisztika Tanszék

farkas.zoltan@btk.ppke.hu

A cikk a Creative Commons Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>) feltételei szerint publikált Open Access közlemény, melynek szellemében a cikk bármilyen médiumban szabadon felhasználható, megosztható és újraközölhető, feltéve, hogy az eredeti szerző és a közlés helye, illetve a CC License linkje és az esetlegesen végrehajtott módosítások feltüntetésre kerülnek. (SID_1)